Не ради сліз, і розпачу, й скорбот, і не в ознаку гіркого прокляття, вони вже прокляті і так всіма на світі, задля слави нашого роду написано і во ім'я любові про цю високу смерть.

І хоч багато судилося нам незабутніх утрат, хоч легше було б очам читати щось лагідне й миле серед громів, почитаймо про матір Марію Стоян.

Хто серед трупів ворожих біжить по селу, що вже догорає?

Хто це стогне біжучи? Чиє серце стугонить у грудях, мов вистрибнути хоче вперед?

Це Василь з автоматом і бомбами, Марії Стоянихи син.

Хто мертвий висить коло хати під небом?

Оце його мати.

Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі. Як же він бився перед рідним селом! Розвідником був, нищив точки, розніс гранатою дзота, що був колись дядьку за хату. Погнали ворога. Пробіг Василь усе село, все те, що звалося колись селом. Дві сотні печищ, спалені сади, череп'я, ями і безліч одубілих ворогів у багнищі й крові.

— Мамо, де ви? Це я, Василь, живий! Івана вбито, мамо, а я живий... Я вбив їх, мамо, коло двох сотень... Де ви?..

Підбіг Василь до двору. Отут був двір під самою горою.

— Мамо, матінко моя, де ви? Рідна моя, чому ж ви не стрічаєте мене? Чом не чую вашого тихого голосу? Де ви, голубко, матінко моя сива?

Спинивсь Василь коло хати, а хати немає. Василь у двір — нема двору. У сад — нема саду. Тільки одна стара груша, а на груші мати.

О тихий жах... О незабутній смутку...

Коли вона була ще жива і хата була ціла край села, зимою в люту хуртовину, опівночі одного разу щось стало стукати у двері.

— Хто тут?

— Тьотушка, пустіте, погібаєм...

— Що ви, голубоньки, які ви, звідки?

— Ми руські, тьотушка. Свої ми. Льотчики! Ми впали.

— Господи, синочки, йдіть мерщій. Я двері зачиню... Чи ж ніхто не бачив? Німців же повно.

Увійшли, обнявшися, до хати два каліки. Упали додолу, заснули вмить та й проспали півтори доби. Думала — померли.

Вже обмивала й ноги їм гарячою водою, і грубу натопила, розігрівала разів зо три їжу — сплять. І плакала вночі і вдень, згадуючи своїх синів Івана й Василя. Хто ж їх нагодує, хто пригріє у лиху годину? Де вони? Може, лежать уже десь у полі, мов скляні, чи висять на шибеницях у німецькій неволі і вороння клює їм очі на морозі. І ніхто й не гляне вже, і не спитає, не заплаче!.. Так багато смерті навкруги. Діти, діти...

Степан Пшеницин і Костя Рябов були обидва з Уралу. Вони належали до тієї породи руського юнацтва, що на довгі століття стане предметом вивчення і глибокого подиву істориків великої трагедії людства. Неголені, обпалені морозами, вітрами і лютими пригодами життя, вони грізно стогнали уві сні і дихали важко. Війна хвилювала їх душі у сні, війна... Вони були прості уральські юнаки, в міру освічені, роботящі комсомольці з хороших робочих родин. На війну їм іти не хотілось, але вони не плакали й не ховались від неї по доброму руському звичаю. Вони пішли на фронт добровольцями, щоб скоріше добратись до ворога і знищити його. Льотчиками вони зробилися швидко і так само просто й легко, як змогли б зробитися підводниками чи снайперами. Природа наділила їх усім у добру міру. І самі вони були добрі.

— Спочатку, матушка, ми довго гатили фріців важкими бомбами, а потім призначили нас на культурно-просвітну роботу. Не хотілось нам, правда, ну треба,— приказ.

— А що ж воно за робота така? — питала Стояниха, коли одного вечора вони довго отак розмовляли тихенько у темній хатині.

— Ми розкидали над Україною листівки,— сказав Пшеницин.— Щоб знали люди правду про війну.

— Так оце ви?.. Ой велике діло робите, голубоньки мої,—зітхнула Стояниха.— Куди там бомби, хай їм хрін. Велике діло добра вість в неволі. Та така ж темрява кругом, та так позабивано голови людям лукавою фашистською брехнею, що й жити шкода. Неначе все скінчилося на світі, подумайте...

І тут уперше, слухаючи прості материнські слова на поневоленій землі, відчули Пшеницин і Рябов, яка велика місія їм випала в житті.

У бідній старесенькій хаті у присмерку під завивання хуртовини і грізний гук недалекого фронту узнали вони, як переписували люди оті

листівки од руки, як вивчали напам'ять кожне слово і передавали од села до села, щоб воскресити віру. Слова правди горіли у темряві, мов огнища в холодну довгу ніч. Тисячі людей, зневірених, ошуканих, обплутаних обманами в неволі, урятувалися листівками од вчинків одчайдушних і жахливих. От що сіяли вони над українською землею.

Довго сиділи в задумі Пшеницин і Рябов. Потім вони розказали їй, як упали вони, підбиті вночі, серед лісу, як поламали собі руки і ноги, як тікали вони на схід лісами, ярами, як ховались од німців по проваллях, заметах і байраках, і, розказуючи, самі дивувалися надзвичайній своїй силі і волі до життя.

— Де ж це було, голубоньки? — спитала Стояниха, зворушливо сплеснувши руками.

— Далеко. Кілометрів п'ятсот.

— Давно?

— Та більше місяця. Вже й кості позростались.

І показали вони матері страшні свої каліцтва і шрами.

— Ой рятуйте...

— Нічого, рідна. На живій кості наросте. Ми такі люди, що все перенесем. Нам би трохи ще полежати та набратись сили, а там пролізем через фронт хоч попід снігом,— утішали стару Марію Стояниху невгамовні діти.

— Ну, що з вами вдієш? Отакі й мої...

Два тижні ховала Марія гостей. Стерегла хату, годувала, а коли все вийшло, ходила по селу просити милостині, та не абиякої, а молока та сала. І ніхто не одмовив їй і не спитав нічого, хоч кожний про себе й догадувавсь про щось: не пішла б же Стояниха отак просити для себе.

Та не судилося Марії вберегти дітей. Одного ранку наблизився раптом гарматний рев. В село ввалилася на відпочинок пошарпана в боях частина. Заметушилася, забігала німота. Марія глянула та в хату:

— Діточки! Йдуть!

Німці на порозі.

—Що за люди?

—Сини мої.

—Брешеш!

— Не брешу, клянуся!

— Обшукати хату!

— Не трогайте, вони хворі. Поламані... Боже!

— Гальт! Ваша мати?

— Мати,— сказав Рябов.

— Брешеш, комісаре! — та за зброю.

Стала мати перед дітьми. Обох затулила.

— Не дам! Бийте мене... Не дам, людоїди! Голубчики, не трогайте, не вовчиця ж вас родила, а людина, мати!—заплакала Стояниха.

— Нащо ж ти ховала?

— Боялася. Ви такі страшні! Нема ж нічого на світі, мо', страшнішого од вас!

— Ха-ха-ха! Правда? Ти маєш рацію, старушка. Страшнішого нема і не повинно бути! — зареготав німецький сучий син.

Через дві години зігнали німці на майдан усе село на очну ставку.

Поставили Пшеницина і Рябова перед селом. Глянули вони на людей, ні одного знайомого обличчя навкруги.

—Прощай, Урал,—прошептав Пшеницин, поглянувши на друга.

— Прощай...

— Люди добрі, адже мої діти Василь і Іван! Погляньте-бо, хіба ж не взнаєте? — билася Стояниха, мов чайка об дорогу.— Кажіть же, що мої! Чого ж ви мовчите? Чи ж вам жалько їх признати? Людоньки!..— благала мати німців і людей.

Люди плакали й признали. Навіть староста й поліцаї не посміли сказати ні.

Одна тільки Палажка, вдова убитого партизанами начальника поліції, зловісно мовчала.

— Палажко, скажи — сини, бо прокляну на цьому і на тому світі,— шептала Марія Стояниха.— Бог тебе спитає, Палазю...

Палажка мовчала.

— Фрау Палажка, єсть ето сини? — спитав її комендант.

Всі завмерли і не зводили з Палажки очей. Стало тихо, тихо.

Комендант почервонів. Товста його шия почала брякати, як у кобри. Він догадавсь про змову.

— Ну?

— Сини,— сказала Палажка й потупила очі.

Тоді він ударив її з усієї сили в праву і ліву щоку.

Вона впала додолу, як сніп, не встигши й крикнути.

А він раптом до льотчиків:

— Ваше прізвище?

— Ой! — застогнала Стояниха, немов хто її ранив у саме серце. Вона не сказала їм свого прізвища, а вони не спитали по неуважності своїй дурній.

Упавши ниць додолу від удару по голові, вона не скоро підвелася. Але вона чула, мов крізь сон, як гукали до неї Пшеницин і Рябов:

— Прощайте, мамо! Спасибі! З вами і вмирати не страшно!

Зчинилась стрілянина.

Вони лежали на снігу, обнявшись обоє. А її взяли під руки й повели, б'ючи по чім попало. Розбили гранатами хату і підвели до груші. Попливла перед очима груша.

— Не вішайте, не страміть мене. Як же мені висітоньки? Я ж таки жінка стара. Дайте мені кулю, одну кулиночку, молю вас, благаю...

Не дали. Тоді вона хутенько стала на пеньочок, перехрестилась.

— Не трогайте, недолюдки. Не приторкайтесь до моєї шиї...

Сама наділа.

— Діти... — та й одділилась од землі.

Довго лежав Василь на снігу коло груші. Ніхто не чув ні стогону, ні туги, ні скреготу зубів. Під самий уже ранок, коли од морозу скаменіло його серце і грізний гук возвістив зорю, Василь примовк, немов заснув од великої втоми. Потім, підвівшися з землі, він поцілував холодну материну руку.

— Прощайте, мамо... Усю свою добрість і лагідну вдачу, що подарували ви мені, я лишаю отут з вами коло груші, мамо.

Потім він підійшов до хатища, взяв жменю попелу і загорнув у хустку.

— Оце я, мамо, заберу з собою, щоб не втомлялися ні ноги мої, ні руки, ні серце.

Проходили дорогою на захід бойові загони.

— Боєць Стоян!

— Іду!

— Що за женщина висить?

— Мати!

— Мати?

— Мати, товариші, рідна мати…

— Рота, стій! Шапки геть!… Вперед марш!

Перед нею проходило військо без шапок. Шанували материнство, ідучи до бою. Ревіли гармати. Сонце сніги червонило. Од гарматного реву обсипався іній, і казкові сніжинки падали на материні розплющені очі.

І хто ж не поклониться з живих і прийдешніх невмирущій красі Марії Стоянихи, матері, що просила милостиню для дітей чужих? Погляньте, ось вона висить перед нами, возноситься над рідною мерзлою землею. Руки її маленькі і ніжні, з довгими красивими пучками, оті самі трудящі руки, що так багато сотворили хліба, прядива й насіння, простяглися долонями трохи вперед.

— Нема вже, діточки, нічого. Все віддала, щасти вам, доле.

Уся її маленька постать неначе линула в холодному повітрі, і сива її голова, похилена набік, торкалася передвесняних хмар.

Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоті вашій.

Не було у вас дорогих черевиків, не душилися ви парижькими духами, а душились полином та коноплями. Не було ні шовку, ні

сезонних капелюшків, ні кованих сундуків з замками. Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчілка, були зайняті і од роси носили все мед до радянського вулика, поки не одняли у вас життя недолюдки з Європи.

Але закордон ще приїде до вас, приїде подивитися на вашу піч під небом, на сухенькі гвоздики од пристріту в пічурці, на ваш пам’ятник, і якщо є на світі хоч краплина сумління, він поклониться вашій красі, дорога наша мати, слов’янко, українко дорога.

Були ви комуністкою чи ні? Чи був у вас партійний квіток? Напевно, не було. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, зійшло і виросло у вашому серці.

Хай же знає весь світ, як висіли ви, мамо, на старій груші за други своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селі на Вкраїні кривавій.

18.II. 1949 р.

Москва